

З АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

УДК 398(=161.2)(092):801.81

Оксана Шалак

КАЛЕНИК ШЕЙКОВСЬКИЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ: ПРИНЦИПИ ФІКСАЦІЇ ТА ВИДАННЯ ФОЛЬКЛОРУ, МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті акцентовано увагу на текстологічних та едиційних тенденціях досліджень Каленика Шейковського на прикладі публікації фольклору в «Быте подолян» (Київ, 1859–1860 рр.) та в «Руських народних казках...» (Бобруйськ, 1871 р.). Удаючись до текстологічного аналізу, авторка дійшла висновку про прагнення К. Шейковського фіксувати варіанти з фонетичною точністю, паспортизувати зібраний матеріал, коментувати контекст виконання, подавати назви зразків – як їх записано від виконавця.

Ключові слова: Каленик Шейковський, казка, варіант, паспортизація, контекст виконання.

The article is focused on the textual and editorial tendencies of Kalenyk Sheikovskyyi researches by way of example of folklore publication in the 'Podoliany Life' (Kyiv, 1859–1860) and 'Ukrainian Folk Fairy Tales...' (Bobruisk, 1871). Applying to the textological analysis, the authoress has concluded on K. Sheikovskyyi aspiration to fix variants with phonetic accuracy, to write passport of the collected material, to comment the context of the execution, to get sample's name as they are written down from the performer.

Keywords: Kalenyk Sheikovskyyi, tale, variant, passportization, execution context.

Іван Франко в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» назвав Каленика Шейковського (1835–1903) «ав-

тором цінної монографічної праці “Быт подолян”» [10, с. 308]. Слова Миколи Сумцова: «Любив рідну країну і щосили працював на новій тоді ниві українознавства» [9, с. 6] засвідчили справжній, непафосний патріотизм фольклориста, ставлення до України, яку він, «опасный украинофил», змушений був покинути і жити та померти на чужині. Небагатьом відомо, що саме К. Шейковський запровадив в українську орфографію знак апострофа, що Борис Грінченко, рецензуючи його «Опыт южнорусского словаря» (Київ, 1861), назвав видання «першою пробою справжнього, путящого українського словаря» [2, с. 178–179]. А знаний мовознавець Михайло Жовтобрюх аж за понад сто літ високо оцінив його розвідку «О фонетических свойствах южнорусского языка» (1859), зауваживши, що вона належить до одного з етапів осмислення звукової природи української мови [5, с. 52].

Дослідники не вказують точної дати народження і смерті К. Шейковського. Не вдалося, на жаль, віднайти метричної книги, яка фіксує факт його приходу в світ. Відомий літературознавець, архівіст Гнат Житецький зазначав, що фольклорист народився в сім’ї військового службовця. З публікації історика Григорія Марахова відомо, що він – «син офіцера з Подільської губернії» [4, с. 94]. Довідкові видання, статті літературознавця, доктора філологічних наук Ісає Заславського містять інформацію про те, що К. Шейковський народився в Кам’янці-Подільському 1835 року. Про дитячі роки подолянина ані спогадів, ані документальних свідчень немає. Розбіжні дати закінчення Кам’янець-Подільської духовної семінарії: 1857 або 1858 рік. Відомо, що в закладі навчалися шість років, отже, К. Шейковський міг вступити туди 1851 чи 1852 року.

Документів і відомостей про київський період (1858–1862) життя фольклориста вдалося відшукати більше. Для студента Київського університету св. Володимира К. Шейковського ці роки позначені плідною працею і багатьма виданнями його досліджень. Архівний «Список студентов. 1860 г.» [8, арк. 2 зв.–3]

засвідчує, що К. Шейковський – «із обер-офіцерських дітей», православного віросповідання, родом із Подільської губернії, освіту здобував у Подільській духовній семінарії, а до університету св. Володимира вступив на історико-філологічний факультет 6 лютого 1858 року. Його таланти, зацікавлення сформувалися і розкрилися саме тут, в університеті. «Быт подолян» (1859–1860), «О фонетических свойствах южнорусского языка» (1859), «Опыт южнорусского словаря» (1861, т. I, вип. 1), «Домашня наука. Перші початки» (1860), «Домашня наука. Виш'ші початки» (1861) – усі ці праці К. Шейковський написав чи упорядкував у Києві, а останні два посібники стали його набутком під час учителювання в київських недільних школах.

Праця К. Шейковського «Быт подолян» (Київ, 1859–1860 рр.) – серед перших комплексних наукових досліджень, присвячених традиційній культурі Поділля. У «Передмові» дослідник слушно зауважив, що для глибокого осмислення проблем побутової і духовної культури українців треба спочатку вивчити традиційну культуру окремих місцевостей – тобто провадити дослідження регіонально і локально. Значною перевагою видання стали задекларовані і дотримані принципи фонетично точного відтворення записаного фольклору. Задля цього, спираючись на правопис Олексія Павловського, упорядник запровадив кілька літер, що позначали окремі звуки української мови: «г» з крапкою зверху, яка відповідала «г», «ў» («звучить, як англ. w, або кирил. ou»), знаки для відтворення «дж» та «дз», буквосполучення «іо», що відповідало сучасному «йо» і «ьо» тощо. У першому випуску «Быта...» автор опублікував гаївки, які сам зафіксував у с. Шарапанівка Ольгопільського повіту (тепер Крижопільського р-ну Вінницької обл.), а також порівняв подільські варіанти з іншими, уже відомими зі збірок Михайла Максимовича, Жеготи Паулі, Олександра Терещенка, Івана Сахарова, Амвросія Метлинського та Юліана Грайнерта. Це засвідчувало обізнаність дослідника зі ста-

ном і розвитком української, російської та польської фольклористики в середині XIX ст. Учений згрупував гаївки, головним критерієм поділу вважаючи відгомін різних древніх культів. І хоч саме ця класифікація, а також етимологічне потрактування слів, пов'язаних, на думку упорядника, з обрядом, викликали критику, проте, така спроба К. Шейковського систематизувати матеріал не тільки за формою, а й за змістом була помітним кроком у дослідженні фольклору. До гаївок-танків К. Шейковський подав коментарі, описавши кожен зразок. Упорядник прокоментував гаївки «Роман-зіл'ля», «Огірочки», «Горошок», «Мак», «Яворык», «Дібровон'ка, она же и "Дощэчка"», «Заїніок», «Горопчык», «Шум», «Кострубон'ко», «Володар», «Крывый танец», «Чы дыво», «Кому воля», «Жона та муж», «Пріс'», «Жел'ман». Назви гаївок дослідник зберігав такими, як почув їх від виконавців, іноді додаючи варіанти, що побутували серед подолян. Коментарі містили опис танка, історію публікації варіантів та їх порівняння, аналіз найдавніших образів і символів, певні текстологічні зауваги, а також паспорти, що переважно охоплювали інформацію про місце та час запису. Досліджуючи гаївки з Поділля, К. Шейковський порівняв їх з російськими, литовськими, польськими, принагідно описавши мазовецький обряд «kogutka» («когутка») та литовський «волочєбник». Порівняльні студії давали змогу наголосити на регіональному колориті аналізованого матеріалу, а також віднайти спільне міфологічне підґрунтя весняної обрядовості. Видання охопило рекрутські, чумацькі, декілька танцювальних пісень та баладу – варіант відомого сюжету про майстрову, що помандрувала з шевчиками.

Другий випуск містить опис подільського похорону і казки, що їх фольклорист записав у Кам'янці-Подільському 1847 року (про це він зазначив під двома опублікованими зразками). Утім, 1847 року К. Шейковському було тільки дванадцять років – якщо він і записав казки, то вочевидь ще не користуючись власними удосконаленнями у правописі. Най-

імовірніше – фольклорист відтворив почуті 1847 року казки із пам'яті.

Значним часовим випередженням у вивченні поховального обряду було дослідження, де вчений докладно проаналізував діалектизми, якими подоляни означали обрядові атрибути, називали покійника, померлих нехрещеними дітей і мерців, що «ходять після смерті»; виокремив дієслова, пов'язані з поняттям «умирати», «повертатися з того світу»; пояснив концепти «мертва свічка», «калина на могилі», «осиковий хрест», звичай «ходити на могилки», проаналізував образи упиря та смерті. Приклади, якими проілюстровано аналіз, упорядник подав з характерними особливостями подільського говору, намагаючись додержувати фонетичної точності. В окремому підрозділі висвітлено прикмети, пов'язані з передчуттям, віщуванням смерті. Характерно, що їх автор теж відтворив, не переказуючи літературною мовою, а так, як чув від носіїв з усіма рисами мови подолян. Він не виокремив повір'я, що побутували тільки на Поділлі (суто подільські), а водночас подавав варіанти тих, що були поширені і в інших регіонах, проте, відтворені у властивій подолянам інтерпретації – з усіма особливостями говору, подекуди з позначенням наголосу в окремих словах. Такий підхід до фіксації і публікації фольклору засвідчував перші кроки, становлення етнолінгвістичної моделі відтворення усного тексту.

Крім загальновідомих уявлень про звичай закривати очі померлому та класти покійника на ослоні або на столі (дітей), дослідник подав суто подільський звичай запалювати «братську» свічу, якщо небіжчик за життя був членом братства. Фольклорист також описав ігри при мерці: «Бити лубка», «Панфіля», «Маланка». У дослідженні К. Шейковський вдавався до історичної ретроспективи, аналізуючи звичаї, які вже «відмерли», а також локальні обряди, що побутували в різних місцевостях Поділля. Приміром, на Подністров'ї дружина при виносі з хати покійного чоловіка розбивала новий

горщик, обсипаючи подвір'я вівсом; під час поминання вживали смажену курку (що автор вважав реліктом тих язичницьких часів, коли кидали «півнів у Дунай»); матері померлих дітей до «лепухатого Йвана» (Івана Купала, 24 червня за ст. ст.) не їли черешень і вишень. Усі вірування дослідник ілюстрував фольклорним матеріалом, принагідно публікуючи перекази, оповідання чи просто відповіді носіїв на його запитання.

Визначальна ознака студії – порівняльно-історичний метод, до якого вдався вчений, його прагнення залучити до аналізу український фольклорний матеріал з інших регіонів України, а також фольклор литовців, поляків і росіян. Опубліковані тексти казок містять стислі посторінкові примітки, у яких зазначено варіанти опублікованих зразків, а також пояснено окремі малозрозумілі слова: «Варіант цієї казки є у п. Осташевського під заголовком “Мартынь знахоръ” стр. 116–124» [1, с. 66].

У 1861 році світ побачив перший випуск першого тому «Опыта южнорусского словаря», запланованого як п'яти-томник. У передньому слові К. Шейковський наголосив, що саме жива мова народу виявляє все його духовне багатство, підносить його дух. До першого тому мала бути додана і стаття «Несколько слов о южнорусском народе и в особенности о его языке», утім, її було вилучено із видання, бо саме вона спричинила обурення і вирок цензора – заборону. У Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) зберігається оригінал цензурного висновку, який розкриває суть забороненої статті й дає зрозуміти причину її ганебного знищення: «По рассмотрении этой рукописи оказалось, что в ней только последних 10 страниц заняты рассуждениями о правописании южнорусского языка; вся же остальная часть ее состоит из мнений автора о великом значении и задаче южнорусского народа и об угнетенном положении его между Русью и Польшею, или, как выражается автор, между Сциллою и Хоррибдою. Вся она проникнута неприязнью к России и написана

в духе исключительных малорусских тенденций, а потому я считаю ее подлежащею запрещению» [6, арк. 14].

Лексичний матеріал до словника дослідник добирав із фольклору, широко використовуючи зразки, що їх фіксував сам. Розкриваючи зміст лексем, реєструючи окремі випадки їх контекстуального вживання, упорядник також звертався до прикладів із народної творчості. Замовляння, казки, думи, історичні пісні, загадки, віншування, прислів'я та приказки, прикмети, ігри, дитячі забавлянки стали ілюстративним матеріалом видання.

У 1862 році К. Шейковського звільнили з роботи за обстоювання самостійності української мови і твердження про її утиски в царській Росії. Переслідуваний владою, фольклорист був змушений переїхати до Орловської губернії, де не припинив наукової роботи. А задля того, щоб мати ширші видавничі можливості, перебрався до м. Бобруйська і згодом відкрив приватну друкарню. Тут 1871 року побачила світ збірка «Руські народні казки, байки і прибаютки, брехеньки й побрехеньки, билиці й небилиці, прикладки й нісенітниці», куди ввійшли зразки народної прози, записані не тільки на Поділлі, а й у Київській, Харківській і Полтавській губерніях. Збірку фольклорист готував ще до виходу в світ двох томів «Народных южнорусских сказок» (Київ, 1869–1870 рр.) Івана Рудченка, тому в передмові наголосив на молододослідженості українських казок. Видання мало, насамперед, прикладне значення, К. Шейковський присвятив його «щирим українкам і галичанкам», які б читали і переповідали народну прозу дітям і онукам. Таке спрямування зумовлювало і структуру та відсутність певної систематизації: «Най не варв'ідуєт на нас читальники, що ми не трималися ніякого систему, ніякої рамки при виданю казок; а се раз через те, що збірник наш не має характеру чого-небудь закінченого, а друге через те, що системованя й рамкованя відібрало би від нас багато часу, а поки се та те, то, мовляв той, святий Боже заспівають і нам, і казкам!»

(зберігаємо правописні особливості видання) [7, с. 5]. Упорядник був свідомий того, що до збірки увійшов різномірний прозовий матеріал, про це свідчить сама назва: «Руські народні казки й приказки, брехеньки й побрехеньки, билиці й небилиці, прикладки й нісенітниці». Не класифікувавши поданих зразків, К. Шейковський намагався широко їх коментувати. До видання ввійшли переважно зразки тваринного епосу, соціально-побутові, анекдотичні казки та нісенітниці.

На відміну від «Быта подолян» (1859–1860), передмову і коментарі до «Руських народних казок...» К. Шейковський написав українською. Туга за батьківщиною давалася взнаки, спонукала до радикалізму, ще критичніших поглядів. Попри те, що видання дослідник запланував популярним, у передмові він виявляв обізнаність і власне трактування фольклористичних проблем. У вступному слові наголосив на нагальній потребі записування народної прози, а також її оприлюднення. Публікацію варіантів (за термінологією К. Шейковського: «відмін»), а також наукових коментарів («вважань») фольклорист мав за одне з найважливіших наукових завдань. Коментарі до окремих прозових зразків містять короткі зауваги і вказівки на паралелі («Опир та його товариш»), до інших – розлогий екскурс в історію проблеми, осмислення міфопоетичних коренів, порівняльний аналіз варіантів («Коза Бедра»). «Руські народні казки...» К. Шейковського відображають розвиток наукових засад записування і видання усної традиційної прози в українській фольклористиці другої половини XIX ст.

Здебільшого під усіма опублікованими варіантами подано стислі дані паспортів: «Дунаївці. Від д. Швачинського», «Ахтирка. Від д. Затаевича», «Кам'янець», «В Київщині. Передав Боцяновський», «Харьківщина, Волчанського пов. Передав д. А. Потєбня» (характерно, що «ъ» на означення твердості приголосного у кінці слова К. Шейковський не використовував). Паспорти охоплювали, насамперед, вказівку на місце запису (село, місто, повіт, регіон), прізвище оповідача, іно-

ді – кореспондента, який надіслав той чи інший зразок. Утім, паспортизація не містила дат фіксації. Водночас паспорти виявляли коло спілкування К. Шейковського, засвідчували його наукові зв'язки, а також розкривали географію записування: до збірки залучено записи із Кам'янецьчини (нині – Хмельницької обл.), Київщини, Полтавщини, Харківщини.

У передмові до збірки упорядник зауважував, що він запланував продовжити публікацію «Руських народних казок...» в інших випусках. Проте готовий наклад збірки цензура заборонила. Вдалося врятувати його незначну частину, тільки 10 примірників К. Шейковський устиг надіслати Іванові Рудченку до Житомира.

Перебуваючи спочатку в Бобруйську, а з 1876 року у Мензелінську Уфимської губернії (де й помер 1903 р.) – фактично на засланні, К. Шейковський активно листувався із Іваном Франком, Павлом Житецьким, Борисом Грінченком, Яковом Новицьким, Євгеном Желехівським. У листах ділився враженнями від рецензій на готові до друку рукописи своїх праць, планами майбутніх публікацій, обмірковував тлумачення окремих лексем до «Опыта южнорусского словаря». «В якому стані мої казки, які Ви передали продавцю книг?..» [3] – запитував Павла Житецького у листі. Питання майже символічне, бо станом своїх записів (через заборону на публікацію всього українського) переймалися багато українських фольклористів XIX ст.

Отже, текстологічні та едиційні принципи К. Шейковського спиралися на прогресивні засади, притаманні українській фольклористиці в другій половині XIX ст.: прагнення відтворювати записані зразки фонетично точно, паспортизувати зібраний матеріал, фіксувати варіанти, записувати пісні зі співу, коментувати контекст виконання, подавати назви зразків – як їх записано від виконавця. А оприлюднення казок у «Быте подольян» – одна з перших науково обґрунтованих публікацій казкової прози з Поділля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Быт подолян, издаваемый К. Шейковским. Киев, 1860. Т. 1. Вып. 2. III+74 с.
2. Вільхівський Б. (псевдонім Б. Грінченка) Хто ж винен? *Зоря*. 1888. Число 10. С. 178–179.
3. Лист 26 травня 1876 р. із Бобруйська. Інститут рукопису НБУ імені В.І. Вернадського. Ф. І. Од. зб. 49037. [Арх. Житецького І. П.] (переклад з російської мови).
4. Марахов Г. І «Визнати людиною неблагонадійною...» (невідомі сторінки з життя Антона Коціпинського). *Вісник Академії наук Української РСР*. 1969. № 6 (жовтень). С. 89–98.
5. Невідома праця К. В. Шейковського з фонетики української мови. Підготувала текст до публікації і написала вступ А. Ф. Панасенко за участі наукового консультанта М. А. Жовтобрюха. *Мовознавство*. 1969. № 3. С. 52–63.
6. О книгах и рукописях на русском, польском и других новейших языках, предоставленных для одобрения в печати. Центральний державний історичний архів України. Ф. 293. Оп. 1. Од. зб. 816. 119 л.
7. Руські народні казки й приказки, байки й прибаутки, брехеньки й побрехеньки, билиці й небилиці, прикладки й нісенітниці. Перша кланя. Праця і кошт Шейковського. Бобруйське: Друковальня К. В. Шейковського, 1871. 72 с.
8. Список студентов. 1860 г. Київський міський державний архів. Ф. 16. Оп. 465. Од. зб. 486. 88 л.
9. Сумцов М.Ф. Діячі українського фольклору. Харків, 1910. 37 с.
10. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. *Франко І. Зібання творів* : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986. Т. 41. 1984. С. 194–471.

REFERENCES

1. SHEIKOVSKIY, Kalenyk, publisher. *The Life of Podoliany*. Kiev, 1860, vol. 1, issue 2, 3+74 pp. [in Russian].
2. VILKHIVSKIY, B. (a pseudonym of Borys Hrinchenko). Who is Guilty? *Dawn*, 1888, 10, 178–179 [in Ukrainian].

3. Letter on May 26, 1876 from Bobruisk. *Manuscript Institute of Volodymyr Vernadskyi National Library of Ukraine*, fund 1, unit of issue 49037. [Archives of I. P. Zhitetskiy]. Translated from Russian. [in Ukrainian].
4. MARAKHOV, Hryhoriy. 'To Recognize an Unreliable Person...' (Unknown Pages from Anton Kotsipynskyi Life). *Bulletin of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR*, 1969, 6 (October), pp. 89–98 [in Ukrainian].
5. Unknown work by K. V. Sheikovskiy in the Ukrainian Language Phonetics. Text prepared for publication and prefaced by A. F. PANASENKO with the participation of scientific consultant Mykhailo ZHOVTOBRIUKH. *Linguistics*, 1969, 3, 52–63 [in Ukrainian].
6. About Books and Manuscripts in Russian, Polish and other Latest Languages Provided for Approval in Printing. *Central State Historical Archives of Ukraine*, fund 293, inventory 1, unit of issue 816, sheets 119 [in Russian].
7. SHEIKOVSKYI, Kalenyk. *Ukrainian Folk Fairy Tales and Proverbs, Fables and Bywords, Lies and Anecdotes, True Stories and Tales, Appositions and Nonsenses*. The First Part. Work and costs of Sheikovskiy. Bobruiske: Drukovaľnia K.V. Sheikovskoho, 1871, 72 pp. [in Ukrainian].
8. The List of Students. 1860. *Kyiv City State Archives*, fund 16, inventory 465, unit of issue 486, sheets 88 [in Russian].
9. SUMTISOV, Mykola. *The Figures of Ukrainian Folklore*. Kharkiv, 1910, 37 pp. [in Ukrainian].
10. FRANKO, Ivan. Essay on the History of Ukrainian-Russian Literature up to 1890. In: *Franko, Ivan. Collected Works: In Fifty Volumes*. Kyiv: Naukova dumka, 1976–1986, vol. 41, 1984, pp. 194–471 [in Ukrainian].

SUMMARY

Textological and publishing principles of Kalenyk Sheikovskiy (1835–1903) have been relied on the progressive foundations inherent for Ukrainian Folkloristics in the second half of the nineteenth century: the desire to reproduce the recorded samples phonetically accurately, to fix variants, to record songs from singing, to comment upon the context of execution, to give the names of the samples thus as recorded from the performer, to certify partially the collected material. The folklore passports have included, first and foremost, an indication of the place of record (village, city, county, region), the name of the narrator, sometimes – the corre-

spendent who has sent one or another sample, but haven't contain dates of fixation.

Publication of fairy tales in the 'Podoliany Life' is one of the first scientifically substantiated published works of the fairy prose from Podillia. The development of scientific principles of recording and publication of traditional oral prose in the second half of the nineteenth century are reflected in 'Ukrainian Folk Fairy Tales...' by K. Sheikovskiy. Despite the fact, that the edition is intended for a wide range of readers, the folklorist has considered it important to include variants (in Sheikovskiy terms 'vidmin') and also scientific commentaries ('vvazhan'). The comparative-historical method, to which the scientist has resorted, has revealed his desire to involve Ukrainian folklore material from various regions of Ukraine, as well as the folklore of Lithuanians, Poles, and Russians to the analysis.

Keywords: Kalenyk Sheikovskiy, tale, variant, passportization, execution context.